

Оразбай С.

Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті – Елбасы атындағы Ұлттық қорғаныс университетінің 3 курс докторанты, Қазақстан, Нұр-Сұлтан қ.
e-mail: Saule0703@mail.ru

ОРХОН-ЕНИСЕЙ ЕСКЕРТКІШТЕРІ МӘТІНДЕРІНДЕГІ ӘСКЕРИ СӨЗДЕРДІҢ ҚОЛДАНЫЛУЫ

Мақалада Орхон-Енисей жазба ескерткіштері мәтінде кездесетін әскери сөздердің қолдану ерекшеліктері мен осы уақытта түрленген, жаңашылданған атауларымен мысал келтіре отырып мазмұндалды. Көне түркі тілдері мен қазіргі қазақ тілінде қолданылатын әскери сөздерге, оның ішінде әскери атаққа, соғысқа қатысты сөздер өзектелді. Орхон-Енисей жазба ескерткіштері қазақ халқының алғашқы жазба мәдениеті мен тарихының бастау бұлағы. Сондай-ақ, түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен бірге қазақ әдебиетінің әдеби мұрасы және қазақ тілінің лингвистика саласының қорын молайтқан тарихи шежіре. Жазба ескерткіштер тіліндегі сөздердің байланысу түрлері қазіргі қазақ тілінің заңдылықтарына ұқсайды. Ғылымның табысты жетістіктері ретінде осы көне ескерткіштер шексіз мекендегі меңіреу тастарға бүгінде тіл бітіріп, іргелі ел болып қанат жайған түркі халықтарының ұрпағына тарихи деректерінен мәлімет береді.

Мақаланың мақсаты – Орхон-Енисей жазба ескерткіштеріне байланысты жарық көрген түркітанушылардың еңбектеріне ғылыми талдау жасап, тарихи-мәдени және лингвистикалық тұрғыдан зерттелуін қарастыру. Тасқа қашалып жазылған тарихи жазбалар түркі тілінде сөйлейтін түркі ру тайпаларының әскери жорықтарда батырлардың ерліктері үшін әртүрлі деңгейдегі әскери лауазымдар атауларын айқындау.

Зерттеу жұмысының ғылыми және практикалық құндылығына Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін ғылыми-теориялық зерттеу нәтижелері әскери тарихқа және түркітануға өз үлесін қоса алады. Жазба ескерткіштердегі әскери сөздердің осы заманға сай түрленіп, мағынасына қарай қолданысқа түсіруге үлесін қосады.

Тақырыпты талдау үшін сипаттау, бақылау және салыстыру сияқты эмпирикалық тәсілдер қолданылды.

Ғылыми мақаланың басты нәтижесі – түркология саласында теориялық ой-тұжырымдар анықталып, бұрынғы айтылған пікірлер мен қағидалар сарапталды. Орхон-Енисей жазба ескерткіштердегі лингвистикалық зерттеуге қатысты мәселелер әскери сөздер жинақталып, сараланып, әскери термин ретінде ғылыми талдауға түсті.

Мақаланың құндылығы – Орхон-Енисей жазба ескерткіштер мәтіндеріндегі әскери терминдерге тарихи тұрғыда хронологиялық талдау жасалып, әскери тарихымыздың бастау алған кезеңі анықталады.

Осы зерттеу жұмысы арқылы автор Орхон-Енисей жазба ескерткіштері мәтіндеріндегі әскери жорықтарда қолданған әскери сөздердің заманауи талабына сай жаңа түрге еніп, қолданысқа түсуіне үміттенеді.

Түйін сөздер: тіл, әскери сөздер, соғыс, әскери қолбасшы, әскери атак, ескерткіштер тілі.

Orazbai S.

PhD students of the 3 course, National University of Defense named after the First President of the Republic of Kazakhstan - Elbasy, Kazakhstan, Nur-Sultan, e-mail: Saule0703@mail.ru

In The Types of Orchoon-Unise Notes Application of Military Words

The article outlines the features of the use of military words found in the text of the Orkhon-Yenisei written monuments, as well as examples of modified, innovative names at the present time. Actualized

words relating to the ancient Turkic languages and military words used in the modern Kazakh language, including military rank, war. Orkhon-Yenisei inscriptions are the source of the first written culture and history of the Kazakh people. It is also the historical heritage of the Turkic peoples, which is an example of common works of art that have made a great contribution to the literary heritage of Kazakh literature and the linguistics of the Kazakh language. Forms of communication in the written language are similar to the forms of the modern Kazakh language. As the success of science, these ancient monuments provide information about the historical data of the descendants of the Turkic peoples, whose language is endless and is a fundamental country.

The purpose of the event is the study of historical, cultural and linguistic studies of the works of turkologists published in connection with the Orkhon-Yenisei written monuments. Historical inscriptions written in stone determine the names of military posts at various levels for the feat of the batyrs in the military campaigns of the Turkic tribes speaking Turkic language.

Empirical approaches, such as description, control, and comparison, were used to analyze the topic.

The main result of the scientific article is theoretical understanding in the field of Turkology, analyzed previously expressed opinions and principles, problems of linguistic research of Orkhon-Yenisei written monuments were collected and analyzed in military words, taken for scientific analysis as a military term.

The value of the article is a historical chronological analysis of military terms in the texts of the Orkhon-Yenisei written monuments and defines the beginning of military history.

Thanks to this research, the author hopes that Orkhon-Yenisei will enter into a new look in accordance with the modern requirements of military words that were used in military campaigns in the texts of written monuments of Orkhon-Yenisei.

Key words: language, military words, war, military commander, military rank, language of monuments.

Сауле Оразбай

докторант 3 курса, Национальный Университет обороны имени
Первого Президента Республики Казахстан – Елбасы, Казахстан, г. Нур-Султан, e-mail: Saule0703@mail.ru

Применение военных слов в текстах Орхон-Енисейских памятников

В статье изучены особенности применения военных слов, встречающихся в текстах Орхон-Енисейских письменных памятников, а также примеры модифицированных, новаторских названий, используемых в настоящее время. Актуализированы слова, касающиеся древнетюркских языков и военных слов, применяемых в современном казахском языке, в том числе военные звания, войны. Орхон-Енисейские надписи являются источником первой письменной культуры и истории казахского народа. Это также историческое наследие тюркских народов, которое является примером общих произведений искусства, которые внесли большой вклад в литературное наследие казахской литературы и лингвистику казахского языка. Формы общения на письменном языке аналогичны формам современного казахского языка. Как научные источники, эти древние памятники дают информацию об исторических данных потомков тюркских народов, язык которых бесконечен и является фундаментальным.

Цель статьи – изучение историко-культурного и лингвистического наследия и трудов тюркологов, изданных в связи с Орхон-Енисейскими письменными памятниками. Исторические надписи на камне определяют названия воинских должностей разных уровней героизма батыров в военных походах тюркских племен, говорящих на тюркском языке. Для анализа темы использовались эмпирические подходы, такие как описание, контроль и сравнение.

Основной результат статьи – теоретическое осмысление и анализ научных направлений, лингвистического своеобразия Орхон-Енисейских письменных памятников, военных терминов. Ценность статьи – исторический хронологический анализ функционирования военных терминов в текстах Орхон-Енисейских письменных памятников, связанных с началом военной истории. Исследовательская работа, по мнению автора, обосновывает тезис о том, что Орхон-Енисей формирует новый вид и требования военной терминологии, сходные с современными.

Ключевые слова: язык, военные слова, война, военный полководец, воинское звание, язык памятников.

Кіріспе

Тілде бір халықтың болмысы, мәдениеті мен тарихы бар. Ол ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырған белгілі бір тарихи мәні бар құрал. Оған

дәлел сонау алғашқы дәуірдегі Орхон, Енисей жазба ескерткіштерінің осы уақытта зерттеу жұмыстардың өзектілігіне айналып отыр. Тасқа қашалып жазылған тарихи жазбалар түркі тілде сөйлейтін түркі ру тайпалары туралы қара

сөзбен жазылған көне тарихи шығармасы болып табылады. Осы жазба ескерткіштер арқылы қаншама ғасырлар өтсе де этнос тілінің сақталуы арқылы тарихымызды, кім екенімізді білеміз, танымыз. Осы этнос тілінің сақталуы арқылы өзіміздің ұлтымыздың көне тарихындағы нақты деректерден хабардар боламыз (Алданиязов Т.К. 1998). Күүлі-чор, Күлтегін, Білге қаған, Тұй-ұқұқ ескерткіштерінің мазмұны ауқымды және тілі көркем, өлең құрылысының талаптарын сақтаған, композициясы жағынан көне түркі халықтарына ортақ көркем туындылардың үлгісі болумен қатар қазақ әдебиетінің әдеби мұрасы және қазақ тілінің лингвистика саласының қорын молайтқан тарихи шежіре. Жазба ескерткіштердің жыр жолдарынан көне түркілердің танымы, түсініктері, санасы, ой-өрісі, әдет-ғұрпы, салт-дәстүрі, аңсаған армандары, мақсаттары, батыл ерліктері, қайтпас да жігерлі, батыл мінездерін көреміз. Яғни, тіл арқылы адам болмысын танымыз. Адам болмысы арқылы сол дәуірдің тарихи деректер туралы мәліметке қол жеткізіп, бір ұлтқа тән қасиеттерден сусындаймыз.

Енді осы жазба ескерткіштердің зерттелу жұмыстарын қысқаша мәліметтермен айғақтай түсейік.

Негізгі бөлім

Фин-угор қоғамы 1889 жылы Енисей құпия жазулар атласын, 1891 жылы орхон жазуларының атласын жарыққа шығарып, оған Көшецайдам ескерткіштерінің алғашқы толық емес аудармасы ретінде П. Попов, Г. Габеленцтің еңбектері енген. Осы аударамалар арқылы «Сібір руникасы» деп аталып келген құпия жазулардың түркі халықтарына тиесілі екені және Орхон бойынан табылған үлкен екі ескерткіш Түркі қағанатының мұрасы екені айқындалды (Аманжолов А.С., 2008).

1892-1896 жылдары түріктанушы В. Радлов бастаған орыс академиялық экспедиция Орхон, Енисей өзендері бойынан көне түркі ескерткіштерді Н. Ядринцевпен бірге зерттеп «Моңғолияның ескі мұралары атласы» еңбегін басып шығарды. Ол Күлтегін, Білге қаған, Тұй-ұқұқ, Онгин ескерткіштерінің мәтіндерін алғаш рет оқыған ғалым. В. Радловтың археологиялық әдіснамаға мол үлесін қоса отырып, 1897 жылы көне жазба ескерткіштерді П. Мелиоранскиймен бірлесіп орыс тіліне «Древнетюрские памятники Кошо-Цайдам» еңбегін жарыққа шығарды (Аманжолов К., 2008).

1893 жылы даниялық тілші В. Томсен руникалық жазбалардан ең алғаш рет «Түрк» және

«Теңрі» сөздерін оқып шықты. Күлтегін, Тұй-ұйұқ, Ырық-бітіг мәтіндерінің транскрипция, аударма, түсініктемесін жасады. Ең алғаш рет көне түркі тілдерінің грамматикасын жасады. Орхон-Енисей жазба ескерткіштерін әдеби мұра ретінде алғаш рет зерттеген, Күлтегін, Тоникук мәтіндерін алғаш рет қазақ тіліне аударған филолог М. Жолдасбеков «Мақтау-Мадақ» жыры деп атау берді (Жолдасбеков М., 2012).

Орхон ескерткіштері мәтініне қытай, соғды, руна, манихей мәтіндерімен қатар ғылыми талдау жасалып, аудармасы, ғылыми түсініктемелерін жасауға Г. Девериа, О. Хансен, В. Хеннинг, В. Мюллер, Г. Шлегель, Ф. Хирт, Е. Паркер, Э. Шаванн, П. Пельио, Ресейде П. Попов, В. Васильев (Древнетюрский словарь, 1969). Орхон жазба ескерткіштері мәліметтерін тарих жағынан зерттеген ғалымдар В. Томсен, Г. Девир, П. Мелиоранский, И. Шлегель, П. Пельио, И. Маркварт, Г. Грумм-Гржимайло, А. Гляшторный сияқты ғалымдар үлес қосты (Кляшторный С.Г., 1964).

Көне түркілердің түрлі аймақтарынан табылған көне түрік мәтіндерін оқуға үлес қосқан В. Томсен, В. Радлов, П. Мелиоранский, С. Малов, И. Батманов, Ч. Жұмағұлов, Ю. Немет, А. Рона-Таш, Х. Оркун, А. Щербак, М. Хабичев, И. Вавилов, С. Байчоров, И. Қызласов, Э. Тенишев, К. Сейдакметов, В. Надеяев, отандық түріктанушылар Ф. Айдаров, С. Аманжолов, М. Жолдасбеков, Қ. Сартқожаұлы, Н. Базылхан сияқты ғалымдар үлкен үлестерін қосты (Гумилев Л.Н., 1994).

XX ғасырдың орта тұсында эпиграфика ғылымы дамып, Еуразия даласында өмір сүрген көшпелілердің жазу, сызу өнерін тереңдете зерттеу саласында еңбектер жазыла бастады (Кононов А.Н., 1980).

Көне түркілердің петроглифтері мен таңбаларының эпиграфикасы бойынша зерттеген ғалымдар: А. Окладников, Л. Кызласов, М. Қадырбаев, А. Марьяшев, Г. Пелих, А. Мартынов, Н. Подольский, А. Грач, А. Бернштам, Э. Новоградова, Д. Дорж, Н. Сэр-Оджов, Ц. Цэвэндорж, М. Дэвлет, Гай Чан Ли, В. Кубарев, З. Самашев (Кызласов, 1990).

Көне түрік жазба ескерткіштерінің жазу эпиграфикасы негізінде көне түрік бітіг текстологиясының негізін қалаған ғалымдар: В. Радлов, Г. Рамстедт, В. Котвич, Е. Трярский, Л. Кызласов, И. Қызласов, И. Кормушин, Д. Васильев, О. Серткая, А. Аманжолов, Қ. Сартқожаұлы, Н. Базылхан (Липец Р.С., 1984).

О. Сүлейменов «Тюрки до истории о происхождении древнетюрских языков и пись-

менностей» еңбегінде көне жазу таңбаларының идеялары, қазіргі сөздердің этимологиясы туралы сөз қозғайды, А. Аманжолов көне түркі тілдерін тарихи-мәдени және морфологиялық-синтаксистік тарапынан зерттейді, 2003 жылы Қ. Сартқожаұлы «Орхон мұралары» еңбегінде көне түркі жазуының шығу тарихы түркілердің тәңірлік дүниетанымына сәйкес байланыстығын айтады (Манкеева Ж., 2014).

А. Аманжоловтың «История и теория древнетюрского письма» және Қ. Сартқожаұлының «Байырғы түрік жазуының генезисі» көне түрік бітіг жазуының шығу тегіне арналған алғашқы монографиялық еңбектер болып табылады. Ғ. Мұсабаевтың «Қазақ тілі мен грамматикасы тарихынан» еңбегі көне түркі тілдерінің тарихын зерттеп, жан-жақты мәлімет берді.

1964 жылы Ә. Құрышжанов пен Ә. Томамовтың «Орхон-Енисей жазуы ескерткіштерінің зерттелу тарихы мен грамматикалық очерктері» еңбегінде ескерткіштердің фонетикалық, лексикалық, морфологиялық және синтаксистік ерекшеліктеріне тоқталды.

Тілші Ғ. Айдаров Күлтегін, Білге қаған, Күүлi-чор, Онгин, Түй-ұқұқ мәтіндерін қазақ тіліне аударып, 1986 жылы «Көне түркі жазба ескерткіштерінің тілі» еңбегінде көне түркі ескерткіштері жайлы қысқаша мағлұмат беріп, оларды фонетикалық, лексикалық, морфологиялық, синтаксистік тұрғыдан қарастырды (Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. 1966).

Түркі жазба ескерткіштерінің таралу аймақтары түркі тілдес тайпалардың тарихи мекендері Орхон, Енисей, Селенгі өзендерінің бойы, Минусинск ойпаты, Алтай өңірі, қазіргі Тува, Краснояр, Қазақстанның Талас, Жетісу, Сыр өңірлері, яғни, шығысы – Хангай, Сары өзеннен, батысы – Қара теңізге, оңтүстігі – Қытайдың Аққорғанынан, теріскейі – Байкалға дейінгі кең байтақ аралықты қамтиды. Бүкіл түркі халықтарының жәдігері Орхон-Енисей жазба ескерткіштері тарихи шежіре, елдік пен ерлікті жырлаған эпиграфиялық жазба ескерткіш ретінде түркі халықтарының, оның ішінде қазақ халқының әскери тарихының бастау бұлағы. Бұл жазудың ерекшелігі сөздегі дыбыстар таңбаланып жазылады. Орналасқан жерін ескермегенде жазуды қолданылған мезгілдері мен жазу таңбаларының қолданылуы арасында айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Жазба ескерткіштер тіліндегі сөздердің байланысу түрлері қазіргі қазақ тілінің заңдылықтарына ұқсайды. Жазу үрдісі мен таңбаларды қолдануы өте ұқсас келеді. Қазақ халқының жазу тарихы осы еске-

рткіштерден бастау алып, көненің көзі ретінде бізге жетіп, қазақ тілі мен түркітану пәндеріне таптырмас үлес қосып, қайталанбас асыл мұра ретінде сақталып қалуда.

С. Аманжоловтың пайымдауынша: «Менің түсінігімше, қазіргі дулаттар ежелгі Орхон-Енисей түркілердің тікелей ұрпақтары» Мысалы, *Körör közim körmez teq, biler biliqim bilmez teq boldy*. «Көреп көзім көрместей, білер білігім, білместей болды» (Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2007). Осы сөз тіркестері осы уақытта дейін сөз айналымында қолданылып жүргенін нақты айта аламын.

И. Қызласов Енисей жазба деректерді VII-XIII ғасырлар мұрасы ретінде зерттеп, көне түркі жазуын екі топқа бөледі:

1) азия – орхон, енисей, талас (Оңтүстік Сібір, Орталық Азия, Жетісу аймағы);

2) еуроазия – дон, кубан, исфарин, ашықтас, оңтүстік енисей (Шығыс Еуропа, Орта Азия мен Оңтүстік Сібір жерлері). (Базылхан Н, 2005).

Түркі ру-тайпаларының кітаби тілі ұйғыр, парсы тілдерінде жазылғанмен сол дәуірдегі барлық түркі тектес халықтардың бәріне түсінікті болған. Кейіннен шежірелер, тарихи мұралар, дастандар, қиссалар қыпшақ тілінде жазылса да мұра ретінде жас ұрпаққа жетіп отырған. Осы тарихи туындылардан көне түркілердің сөз орамдары, мақал-мәтелдері, жоқтаулары, ерліктік эпостық сарындары, тарихи әскери жорықтары мазмұндалған. Сондай-ақ, тарихи шежіреде тұрмыс бұйымдары, тағам атаулары, киім атаулары, мәдени бұйымдары атауларымен бірге әскери жорықтарға қатысты атаулар мұрагерлік қызметті айғақтайтын деректер бар. Біздің бұрынғы ата-бабамыз көк түріктер өз империясын құрып қана қоймай алып мемлекетті басқара отырып, әскери атаққа байланысты өзіндік әскери терминологиясын қалыптастырған. Яғни, жеке-жеке бөлімшелерге бөлініп, арнайы дайындалған әскери-әкімшілікке, әскери шаруашылыққа топталған терминологиялық салаға жататын қорланған сөздер пайда болды. Сондай-ақ, олардың басшылық қызметтерінің, топтардың, жеке бөліктердің әскери атаулары реттеле бастады. Тарихи оқиғаларды айғақтайтын және әскери лауазымдардың дәрежесінің сатыға бөлінген атаулары Орхон, Енисей жазба ескерткіштерінің мәтіндерінде көп қайталанып көрініс тапқан. Енді осы әскери сөздерге жеке-жеке тоқталайық:

alp, er – айбынды, жаужүрек, батыр. [*ber*]tim. *Alp erin ölürip balbal qylu bertim*. «бердім. Алып ерлерін өлтіріп балбал қыла бердім»;

igitmiş. Al[p qayanyña j]añyldy. Üze teñri yduq jer sub [eçim qayan quuty taplamady erinç. Toquz oғuz bodun jerin, subyn ydyр tabyaçғарu bardu. Tabyaç [...]bu jerde kelti. Iguidejin tijin saq[yndym...] bodun [...]«[бәрін де] жасайды. Алып қаған да жаңылады (қателеседі). Жоғарыда Тәңірі, киелі Жер-су Ағам-қағанның құтын қолдамады. Тоғыз-оғуз халқы жерін-суын тастап табғачқа барды. Табғач [...] бұл жерге келді. [Бір] игілік істейін деп ойладым...халық...» (Сартқожаұлы Қ., 2012).

bujruqy – қолбасшы, бек, үкімет мүшесі, яғни министр деген мағынаны білдіреді. өзіне бағынысты тайпалардың әскери-әкімшілік істерін басқару үшін орталықтан сайланған бас қызметкерді де бұйрұқ атаған. *Bujruqy jeme bilige ermiş erinç, alp ermiş erinç.* «Бұйрықтары (қолбасшылар) да білікті еді, алып еді.»;

Qamaуy biş otuz süledimis. Üç jigirmi süñüşdimiz. Iligig ilsiretdimiz, qayanyу qayansyratdymyz. Tizligig sökürtimiz. Başlyууу jükündürtimiz. Türges qayan türükimiz [bodunymyz erti. Bilmedükün] ücün bizine jañyлуqyn ücün ölti. Bujruqy begleri jeme ölti. On-oq bodun emgek körti. Eçümüz apamyз tutmys jir sub idisiz bolmazun tijin az bodunуу itip jar [atyp...] «Барлығы жиырма бес рет жорық жасадық. Он үш рет соғыстық. Елдігін елсіреттік, қағандығын қағансыраттық. Тізеліні бүктірдік, бастыны жүгіндірдік. Түргеш қаған түрікіміз, халқымыз еді. Білместігі үшін, жаңылғаны үшін өлді. Бұйрықы (қолбасшысы) бектері де өлді. Он-оқ халқы азап көрді. Атамыз, бабамыз тұтқан Жер-су иесіз болмасын деп аз халық құрап» (Сартқожаұлы Қ., 2003).

bilge – білікті. *Bilige атаçым jоуyn alur аууууn qazыand[t]ym.* «Білікті аташымның киелі орнының [қызметін], қалдырған ақығын /дүние-мүлкін/ мен мойныма алым.» (Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2005).

kül erkin – түріктердің мемлекеттік құрылымында қаған мен бек аралығындағы лауазым. Батыс көк түріктердің құрамындағы он-оқтарды басқарған. *iç bujruq Sebig Kül erkin başlaju, ulaju bujruq bunça amty begler qañum qayanqa erteñü* «Орда бұйрығы (қолбасшысы) Себіг Күл-еркін бастаған ылғи қолбасшылар – осыншама бүгінгі бектер әкем-қағанға ер теңі (үзеңгілес; арқа сүйер, сүйеніш) болды» (Сартқожаұлы Қ., 2011).

elteber – лауазым. Елдің, тайпаның басын біріктіретін адам.

jaуу – жау. *Tört buluñ qoup jaуу ermiş.* «Төрт тараптағылар қарсы жау болды»;

inmiş. Tirilip jetmiş er bolmys. Teñri küç birtük ücün qañum qayan süsi böri teg ermiş. Jaуу qooj teg

ermiş. Ilgerü, quuryғарu sülep itirmiş, qobratmys qamaуy jети жүз er bolmys. Jети жүз er bolup elsir[emiş, qayansyramyş bodunуу күñedmiş, quuladmys bodu] nuу түрük tö[rüsin уçуynmys]. «сонда барып қосылды. Жиналып жетпіс ер болды. Тәңірі күш берген әкем-қағанның әскері бөрі сияқты еді. Жаулары қой сияқты еді. Ілгері кейін шапқылап [қол] жинады, [халықты] көтерді. Барлығы жеті жүз ер болды. Жеті жүз ер жиналып елсіреген, қағансыраған халықты, күнненген, құлданған халықты, түрік төрінен айрылған»

körüg – тыңшы. *Üç körüg kisi kelti.* «Үш көріг (тыңшы) кісі келді» (Сартқожаұлы Қ., 2005).

köbürge – дабыл. Жау жақындағанда әскерлерді жылдам жинау үшін берілетін дыбыс.

qayan – қаған. Мысалы, *Eçim qayan olurtuq(q) a özüm tigin erk [...]ij..[...] teñri jaryлqaduq ücün Tört jigirmi jaşymqa tarduş bodun üze şad olurtym.* «Ағам-қаған [таққа] отырғанша өзім тегін...[...] «Тәңірі жарылқағандығы үшін он төрт жасымда тардуш халқының үстіне шад болып отырдым»;

[...35 см-дегі әрпін өшкен][Qap]aуan qayan elinte ақырғу edgü beñi körti. Ulуу Küülü-çor sekiz on jasap joq bol[mys]. «[...] Қапаған қаған елінде мені құрметтеп ұлықтады. Ұлы Күүлі-чор сексен жасап жоқ болды».

qorqаруn, qurqаруn – қорғаушы. Хан ордасын қорғаушы адамдарды осылай атаған. Қақпа қорғаушылары Ордаға келушілерді ұйымдастырып, қағанның қабылдауын тәртіпке келтіріп отырған;

quryуу – күзетші. Шапшаң секем алу, қырағы болу деген мағынаны білдіреді. *Arquj quryуу ulыartdym.* «Қырғи қарауылдарды ұлғайттым».

sü – әскер, қол. Қазіргі түркі тілдерінде қолданыстан шыққан және сөздік қорда кездесе қоймайтын сөздердің қатарына кіреді. Осындай түркілік атақтар жылдар өте қолданыстан өше бастады. *әскер* сөзі қазақ тілінде «қарулы жасақ, жауынгер, жасак, Қарулы Күштердің жеке құрамындағы сарбаз деген жалпылама сипаттағы термин. Оның орнына жалпылық ұғымды білдіретін «сарбаз» атауы шықты. Синонимдері сарбаз, жауынгер, әскер, қосын, әскери бөлім. Мысалы, *tapa süledim. Bodunуу anda buzdym. Tabyaç Oñ-tutuq bes tüimen sü kelti. Yduq başda süñüşdim. Ol süg anda joоq quşdym.* «аттандым. Халқын онда бұздым. Табғач Оң-тұтұқ бес түмен /елу мың/ қолмен келді. Ыдуқ-баста соғыстым. Ол қолды онда жойдым!»;

az jaуузыn binip tegdi. Eki erig sançydy. Balyуq[q]a barmady. Ol sü anda öl[ti]. Maуу qorыan qyşlap jazyña oғuzғарu su taşуqдыmyz. Kül-tigin beg başlaju yqтымyz. Oғuz jaуу orduy basdy. Kül-tigin

Ögsiz aqyn binip toquz erin sančydy. «Аз қарагерді мініп шайқасты. Екі ерін шаншыды. Қалаға бармады. Ол қол сонда қырылды. Мағы-қорған қыстап, жазына оғызға қарай қол аттандырдық. Күлтегін жұртты бастап қорғаныста қалды. Оғыз жау орданы басты. Күлтегін Жетімек ағын мініп тоғыз ерін шаншыды.» (Сартқожаұлы Қ., 2017).

süle – соғыс; *süledim* – жорық жасадым; [*Anda sünjüšdim. Süsin sančydy.* «Онда соғыстым. Қолын шаныштым»];

[...] *Jarqyşy kelmedi any aňytajyn tip süledim. Qooryu eki üč kisiligü tezip bardy. Qara bodun qayanym kelti tip ög[irip sebinti...atsyz qalmys]qa aat birtim. Kičig atlyyyu uluyartdy [..] керуені келмеді. Оны жазалайын деп аттандым. Қорушы екі-үш кісілер қашып кетті. Қара халық қағаным келді деп қолпаштап, қуанды. Атсыз қалғандарға ат бердім. Атағы кішілерді өсірдім»;*

tapa süledim. Boduny anda buzdy. Tabyač Oň-tutuq bes tümen sü kelti. Yduq bašda sünjüšdim. Ol süg anda jooq qyšdy. Jigirmi jašyта basmyl yduq(qut oyušym bodun erti. Arqyš ydmaz tijin süledim. Q...[...].m ičgertim. Qalyň[yn] ebrü kelürtim. Eki otuz jašyта tabyač tapa süledim. Čača seňün sekiz tümen [sü] birle sünjüšdim. Süsin anda ölürtim. Alty otuz jašyта čik bodun qyurqyz birle jayy boldy. Kem keče čik tapa süledim. Örpinte sü jüšdim. Süsin sančydy. Jety otuz jašyта qyurqyz tapa süledim. «аттандым. Халқын онда бұздым. Табғач Оң-тұтұқ бес түмен /елу мың/ қолмен келді. Ыдуқ-баста соғыстым. Ол қолды онда жойдым! Жиырма жасымда Басмыл Ыдықұт басыбайлы иелік халқым еді. Керуен жібермеді деп жаулады...[...]. бағындырдым. Қалыңын (малын) ебіме келтірдім. Жиырма екі жасымда Табғачқа қарсы аттандым. Чача-сеңүннің сегіз түмен (сексен мың) қолымен соғыстым. Қолын онда жойдым. Жиырма алты жасымда Чік халқы қырғызбен бірігіп жау болды. Кемді (өзен) кешіп Чікке қарсы аттандым. өрпенде соғыстым. әскерін шаншыдым. Жиырма жеті жасымда қырғызға қарсы аттандым (Ахметжанов Қ.С., 1996)

seňün – әскербасы, қолбасшы. *tapa süledim. Čača seňün sekiz tümen [sü] birlesünjüšdim. Süsinanda ölürtim.* «қарсы аттандым. Чача-сеңүннің сегіз түмен (сексен мың) қолымен соғыстым. Қолын онда жойдым» .

saγun – қолбасшы, әскерді басқаратын адам.

tarqan – әскери атақ, хан. Түріктердің көне лауазымы. Ғұн тайпасынан бастап қолданысқа енген. Тарқандар билеуші әулетінен шыққан. Осы лауазым әр кезеңде әртүрлі мағынаны білдіреді және түрлі әскери атақ ретінде қолданылады.

tegmeči – шабуылдаушы. *Tegmeči men tejin saqyndym.* «шабуылдаушы мен боламын деп ойладым».

Uruč – ұрыс, соғыс. *Ebke tegdükim uruš qylyp* «Ебке (күреңге) шаптым ұрыс қылып» (Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ., 2005).

šadyu – әскери атақ. Қағанаттың сол (төлес) қанатын басқарған адамға берілетін атақ. Ұлы қағаннан кейінгі кіші қаған дәрежесіндегі лауазым.

šad – әскери атақ. Қағанаттың сол қанатын басқарған адамға берілетін атақ. Кіші қаған дәрежесіндегі лауазым. *Ečim qayan olurtuq(qa) özüm tigin erk [..] ij...[..] teňri jarylqaduq üčün Tört jigirmi jašyтаq tarduš bodun üze šad olurtym.* «Ағам-қаған [таққа] отырғанша өзім тегін ...[...]. «Тәңірі жарылқандығы үшін он төрт жасымда тардуш халқының үстіне шад болып отырдым».

čor – көне түріктердің мемлекеттік құрамындағы бір лауазым. Батыс көк түріктердің негізі болған он-оқтарды басқарған. Көк түрік қағанатының қағаны Қапағанды Мо-чо (Бег-чор) немесе Бөгү-чор, Түргеш әскерінің қолбасшысын Күülü-чор деп атаған.

jabyuу – әскери атақ. III ғасырда Сырдарияның бойында қоныс тепкен қаңлы тайпалардан шыққан патшалары «ябғу» деген титулға ие болған. Осы тайпада ел басқару әкеден балаға мұрагерлік жолмен беріліп отырған. *Tölis, tarduš boduny anda itmiš. Jabyuу, šadyu anda birmis.* «Төлес, тардуш халқын сонда құрды, ябғу, шад [атағын] сонда берді» (Сартқожаұлы Қ., 2017).

Шыңғыс хан әскерлерінің жасағында «ұлан» деп садақпен қаруланған атты әскерлерден ерекшеленетін ілмекті найзамен қаруланған атты әскерлерді атаған. Қазіргі кезде «гвардия» сөзін қазақ тіліне аударғанда ұлан деп атап жүр. Австрия, Пруссия және Ресейде XVIII ғасырда, Францияда XIX ғасырда ұлан полктері құрыла бастаған. Ұландар негізінен қылыш пен ілмекті найзамен қаруланған. Кейіннен заман талабына сай пистолет қаруымен қаруланды. Олардың киім-кешегінің ерекшелігі төбесі квадрат пішінді бас киім киген. Ал, сарбаз сөзімен мағынасы бір сардар сөзі сарай ісі немесе ел шаруасына араласу құқына ие болған қолбасшыларды атаған. Сардарлар ел билеушінің, бектердің, хандардың сенімді өкілі болған (Стеблева И.Ф., Наука, 1976).

Көне түркілердің сарбаздардан жасақталған әскери құрылымы *ұлғ бүйрұқ/бас қолбасшысы* және *іч-бүйрұқ/орда қолбасшысы* екі әскери лауазымнан құрылған. Олардың бағынысты сарбаздары да бөлек болған. Көне түркі

қағандары басқару кезінде алдымен саясаттың жағдайын бірінші орынға қойып, басқару кезінде мақсатты шешімдер қабылдап отырған. Сол қанатты – *төлес*, оң қанатты – *тардуш*, орталықты – *ічрекі* деп атап үш бөлікке бөлген. Төлес қанаттың басшысына *шад* лауазымын, тардуш қанаттың басшысына *ябғу* лауазымын беріп отырған. Мысалы, *Tölis, tarduŝ bodunyū anda itmiŝ. Jabūyū, ŝadyū anda birmis*. «Төлес, тардуш халқын сонда құрды, ябғу, шад [атағын] сонда берді» (Қашқари М., 1993). Қазіргі уақытта Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерін өңірлік қолбасшылығы әскерлерінің қолбасшыларына бөліп, басқаратын басшысын *бас қолбасшы* деп атайды. Сондай-ақ өңірлік қолбасшылық әскерлері қолбасшыларының басқаруында бағынысты әскери бөлімдер бар. Ол әскери бөлімдердің басшысын *командир* атауымен атайды (Назарбаев Н.Ә., 2018 ж).

Осы командир сөзін бұйрықшы деп аударуға болады. Себебі, бұйрық дегеніміз команда, пәрмен.

Ал, төмендегі әскери сөздер қолданыстан шығып қалған сөздер:

Ақташы – армияға қажетті малды қадағалаушы офицер. Яғни сарай мансап атақтарының бірі.

Баһадүр – жоғары деңгейдегі әскери атақ. Осы атаққа ие болған жауынгерлер жеке тұрған, ерекше үлгідегі киім және қауырсын тағылған дулыға киген. Осы әскери атақ қазақ халқында Қабанбай, Бөгенбай, Наурызбай сияқты батырларға берілген.

Бұларғашы – әскери мүлікті қадағалайтын офицер. Бұларғашының қарауында жасақ болған әскердің қонысы орнында ұмытылып қалған заттардың, қалып қойған жауынгерлердің бар-жоғын тексеретін адам.

Бұлғай – қаржы мәселесі жөніндегі офицер.

Жұртшы – әскерді орналастырушы, қозғалу бағытын анықтаушы. әскердің қозғалуы кезінде де, соғыс қимылдары кезінде де көш (лагерь) тоқтайтын орынды тауып, белгілеу, хан мен қолбасшылар ордаларының орналасу орнын белгілейтін адам.

Табашы – жүк тиелген көшті, тасымалды қадағалайтын офицер.

Тарғушы – әскердің штабына кіретін шеннің бірі, тарғушылар мөр сақтаушы қызметін атқарған.

Ереуіл – «ұзақ жортуға шыдамды, мықты» дегенді білдіреді, яғни «десант» немесе «спецназ» сияқты арнайы жаттыққан, қиындыққа төзімді жауынгер.

Тосқауыл – жасырын тосып тұрып, тұтқиылдан шабуыл жасауға жасалған сарбаздар.

Шығауыл – адъютант, әскери атақтарының бірі (Султанов Т.И., 2001).

Осы әскери сөздерден көне түркілердің сол кезеңдегі алып армиясының қалыптасқан әскери штабын және көшпелі халықтардың тұрақты әскер құрамының болғанын көреміз. Бүгінде осы әскери сөздер архаизмге айналған. Сол кезеңдегі әскери құрамының әскери атаулары қазіргі замандағы Қазақстан Республикасының Қарулы Күштері құрамының әскери талаптарына жауап береді. Егер осы архаизмдерді қолданысқа енгізсек, құлаққа тұрпайы естілуі мүмкін. Бірақ, жылдар өте құлаққа сіңімді болып, тіліміздің, оның ішінде әскери терминологияның қорын көбейте отырып, төл тарихымыздың құндылықтарын жаңғыртуға мүмкіндік болар еді (Назарбаев Н.Ә., 2014 ж).

Ойымызды сараласақ, көне түркі жазба ескерткіштеріндегі әскери сөздер түркі тілді тайпаларына ортақ әскери салаға қатысты сөздердің өзіндік тарихи дамуы бар. Мысалы, түркі тілдердің көптеген түрлері көне түркілік сарынды сақтаса, басқалары өзіне ғана тән заңдылықтарды сақтаса, ал басқалары басқа тілдің ықпалына түсіп дамыған. Көне түркілердің әскери сөздері осы уақытта жаңаланып, түрленіп басқаша айтылып жүр. Мысалы, көне түркі көшпелілердің әскери құрылымы үштік жүйемен, яғни: оң қанат, сол қанат және орталық қанат болып бөлініп, әскер қосындары ондық – «взвод» жүздік – «рота»; бес жүздік – «батальон»; мыңдық – «полк»; түмен (он мыңдық) – «дивизия»; (жүз мыңдық – әскери округ), аламан – «десант», ұшар – «авиация», жорғын – «пехота», жүзгін – «әскери-теңіз күштері», атарман – «артиллерия», бас бұйрықшы – «бас қолбасшы», бөлік бұйрықшы – «әскери бөлімнің командирі» сөздері армияда қолданатын әскери сөздерге қосылып отырған (Сыздықов С., 2013). Яғни, әскери сөздер сонау көне түркі заманынан бастау алып, кезең-кезеңмен қалыптасып, осы заманға сай түрленіп, толығып дамып отырған. Міне, осы мәселелер мақаланың ғылыми зерттеуінің өзектілігіне арқау болды.

Нәтиже

Қорытындылай келе, әр халықтың ұлттық этникалық ерекшеліктерін, өмір сүріп отырған кезеңдердегі тарихи жағдайларын тілдің көмегімен суреттейтін көркем туындылардың бірі және құнды тарихи деректердің бірегейі, аласапыран замандар өтсе де, өшпей, өлмей,

осы күнге жеткен, бүкіл түркі әлемінің рухын көтеріп, ұлылығын танытып келе жатқан тарихи шежіреміз Орхон-Енисей жазба ескерткіштері (Сұлтанов, 2001). Ғылымның табысты жетістіктері ретінде осы көне ескерткіштер шексіз мекендегі меңіреу тастарға бүгінде тіл бітіріп, іргелі ел болып қанат жайған түркі халықтарының ұрпағына тарихи деректерінен мәлімет береді. Үш жүз жыл бойы ұзын найзалы, жарау атты түріктер қазіргі қазақ халқы мекен етіп отырған қасиетті жерде көшпелі және

жартылай көшпелі өмір сүріп, кең байтақ жерді еркін билеген. Бүкіл түркі халықтарының асыл мұрасы ретінде тарих сахнасынан ойып тұрып орын алған және әлемдік мәдениеттің құнды шежіресі ретінде елдік пен ерлікті мақтанышпен асақтата жырлап тарихта өшпес іздерін қалдырды. Осы көне түркілердің жазба ескерткіштерінің мәтіндері әртүрлі саладағы зерттеу жұмыстарының өзектілігіне айналып, нәтижелері құнды деректер ретінде ұрпақтан ұрпаққа мұра болып сақталуда.

Әдебиеттер

- Алданиязов Т.К. Военное дело кочевников Казахстана. – Алматы, 1998. –140 с.
- Аманжолов А.С. Түркі филологиясы және жазу тарихы. – Павлодар, 2008. – 169 б.
- Аманжолов К., Тасболатов А. «Қазақстанның әскери тарихы»: оқу құралы. –Алматы: Білім, 2008. – 320 б., суретті.
- Ахметжанов Қ.С. Жараған темір кигендер (батырлардың қару-жарағы, әскери өнері, салт-дәстүрлері). – Алматы: «Дәуір», 1996. – 256 б.
- Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштерінің жинағы //«Қазақстан тарихы VII-XX ғғ. түрік тілді деректерде» атты сериясы бойынша. II том. – Алматы: Дайк-пресс, 2005. – 252 б.
- Древнетюркский словарь. – Ленинград: АН СССР, Ин. языкознания, 1969. – 676 с.
- Гумилев Л.Н. «Көне түркілер». –Алматы: Білім, 1994. – 502 б.
- Жолдасбеков М., Сартқожаұлы Қ. Орхон ескерткіштерінің толық Атласы. – Астана: Күлтегін, 2005. – 360 б.
- Жолдасбеков М. Тәуелсіздік тағылымы. Тарихи сөздер, мақалалар, сұхбаттар. – Астана: Күлтегін, 2012. – 480 б.
- Кляшторный С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии. – М.: Наука, 1964. – 124 с.
- Кононов А.Н. Грамматика языка тюркских рунических памятников VII-IX вв. –Ленинград, 1980. –132 с.
- Кызласов И.Л. Древнетюркская руническая письменность Евразии (Опыт палеографического анализа). Институт археологии АН СССР. – М., 1990. –161 с.
- Липец Р.С. Образы батыра и его коня в тюрко-монгольском эпосе. – М., 1984. – 124 с.
- Манкеева Ж. Қазақ тіл білімінің мәселелері. – Алматы: «Абзал-Ай», 2014. – 640 б.
- Назарбаев Н.Ә. «Нұрлы жол – болашаққа бастар жол» атты Қазақстан халқына Жолдауы // Егемен Қазақстан. 2014 жыл 12 қараша. – 3 б.
- Назарбаев Н.Ә. «Ұлы даланың жеті қыры» // Егемен Қазақстан. 2018 ж. 21 қараша. – № 223.
- Қазақ тілінің қысқаша этимологиялық сөздігі. – Алматы: Ғылым, 1966. – 239 б.
- Қашқари М. Түбі бір түркі тілі (Диуани лұғат ит-түрік) – Алматы. 1993. –193 б.
- Қытай жылнамаларындағы қазақ тарихының деректері 1-кітап. – Алматы, 2006. –204 б.
- Сартқожаұлы Қ. Байырғы түрік жазуының генезисі. – Алматы: Арыс, 2007. – 304 б.
- Сартқожаұлы Қ. Орхон мұралары. – Алматы: Абзал-Ай, 2012. – 120 б.
- Сартқожаұлы Қ. «Орхон мұралары» 1 кітап. Тарихи-танымдық этнографиялық әдебиет. – Астана, 2003. – 392 б.
- Сартқожаұлы Қ. Қазақ қолжазбалары көне түркі және қазақ жазба әдеби мұралары (б.д. X ғ. бастап – XX ғ. дейін) 10 томдық басылым. – Алматы: Ел шежіре, 2011. – 315 б.
- Сартқожаұлы Қ. Таста қалған тағылым. – Алматы: «Қазақ тілі», 2017. – 376.
- Сартқожаұлы Қ. Тас кітаптың құпиясы. – Астана, 2017. – 383 б.
- Стеблева И.Ф. Поэзия тюрков VI-XIII веков. – М.: Наука, 1965. –148 с.
- Стеблева И.Ф. Поэтика древнетюркской литературы и ее трансформация в ранееккласический период. – М.: Наука, 1976. – 214 с.
- Стеблева И.Ф. Развитие тюркских поэтических форм в XI веке. – М.: Наука, 1971. – 298.
- Сыздықов С. Мәңгілік Ел идеясы: калыптасуы, үш негізі, тарихи сабақтастық. – Алматы: Фолиант, 2013. – 199 б.
- Султанов Т.И. Золотая орда. Государство Чингизидов в Евразийской степи. – Алматы: Мектеп, 2001. – 176 с. (Серия «Слово седьмое»).

Электрондық ресурстар:

1. www.academia.edu/30414217
2. www.elarna.net/kitap_kk.phpid=3609&oku=2

References

- Aldaniyazov T.K. (1998). *Voennoe delo kochevnikov Kazakhstana*. [The military forces of Kazakhstan]. Almaty. –140 p.
- Amanzholov A.S. (2008) *Turki filologiasy zhane zhazu tarihy*. [Turkic philology and writing history]. Pavlodar, -169 p.
- Amanzholov K., Tasbolatov A. (2008) «Kazakhstanning askeri tarihy»: oku kuraly. [Military History of Kazakhstan: Study Guide]. –Almaty: Bilim, -320 p.
- Ahmetzhanov Kh.S.(1996) *Jaragan temir kigender (batyrlardyng karu-zharagy, askeri oneri, salt-dasturleri)* [Heroes wearing armor (weapons of warfare, martial arts, traditions)]. Almaty: “Dauir”, -256 p..
- Bazyllan N. (2005) *Kone turik bitik tastary men eskertkisherinin zhinagy //«Kazakhstan tarihy VII-XX gg. turik tildi derekterde» atti seriasy boiynsha. II tom*. [Collection of Old Turkic inscriptions and monuments // History of Kazakhstan VII-XX centuries. in Turkish-language data “series. Volume II]. Almaty: Daik Press, -252 p.
- Drevneturski slovar. (1969) [Ancient Turkic dictionary]. Leningrad: AN SSSR Academy of Sciences, In. linguistics) – 676 p.
- Gumilev L.N. «Kone turkiler». [«Ancient Turks»]. Almaty: Education, -502 p.
- Zholdasbekov M., Sartkozhauly K. (2005) *Orhon eskertkisherinin tolyk Atlasy* [Full Atlas of Orkhon Monuments]. Astana: Kultegin, – 360 p.
- Zholdasbekov M. (2012) *Tauelsizdik tagylymy. Tarihi sozder, maqalalar, suhbattar*. [Independence Prize. Historical words, articles, interviews]. Astana: Kultegin, – 480 б.
- Kliashorni S.G. (1964) *Drevneturskie rynicheskie pamiatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii*. [Ancient Turkic runic monuments as a source on the history of Central Asia]. Moskva: Nauka, –124 c.
- Kononov A.N. (1980) *Grammatika iazyka turskih runicheskikh pamiatnikov VII-IX vv*. [Grammar of the Turkic Runic Pamiatnikov VII-IX vv]. Leningrad, –132 c.
- Kyzlasov I.L. (1990) *Drevneturskaya runicheskaya pismennost Evrazii (Opyt paleograficheskogo analiza)*. Institut arheologii AN SSSR. [Ancient Turkic runic writing of Eurasia (Experience of paleographic analysis). Institute of Archeology of the USSR Academy of Sciences]. Moskva, –161 c.
- Lipec R.S. (1984) *Obrazy batyra i ego konia v turko-mongolskom epose*. [The heroes of heroes and her horse in the Turco-Mongolian epos]. Moscow, –124 c.
- Mankeeva J. (2014) *Kazakh til biliminin maseleleri*. [Problems of Kazakh linguistics]. Almaty: «Abzal-Ai», – 640 p.
- Nazarbaev N.A. (2014) «Nurly zhol – bolashakka bastar zhol» [Path to the Future” to the people of Kazakhstan. True Kazakhstan]. 12 november,-3 p.
- Nazarbaev N.A. (2018) *Uly dalalyn zheti qyry* [Seven sides of the Great Steppe]. The newspaper «Egemen Qazaqstan», – 21 qarasha, – №223.
- Kazakh tilinin kyskasha etimologialyk sozdigi. (1966) [A short etymological dictionary of the Kazakh language]. Almaty: Science, – 239 p.
- Kashkari M. (1993) *Tubi bir turki tili (Diuan lugat it-turik)* [There is one Turkic language (the so-called satin-turk)]. Almaty, – 193 б.
- Kytai zhylnamalaryndagy kazakh tarihyndy derekteri. (2006) [The history of the Kazakh history in the Chinese annals]. Almaty, – 204 p.
- Sartqozhauly Kh. (2007) *Baiyrgy turik zhazuynyn genezisi*. [Genesis of the ancient Turkic writing]. Almaty: Arys, – 304 p.
- Sartqozhauly Kh. (2012) *Orhon muralary*. [Orkhon heritage]. Almaty: Abzal-Ai, -120 p.
- Sartqozhauly Kh. (2003) *Orhon muralary. 1 kitap* [Orkhon heritage]. 1 book. Historical-cognitive ethnographic literature. Astana, – 392 p.
- Sartqozhauly Kh. (2011) *Qazaq kolzhazbalary kone turki zhane kazakh zhazba adebi muralary (b.d. X g. bastap – XX g. deiin) 10 tomdyk basylym* [Kazakh manuscripts Old Turkic and Kazakh written literary heritage (from X to XVIII centuries) 10 volumes edition]. Almaty: El Shezhire,-315 б.
- Sartqozhauly Kh. (2017) *Tasta kalgan tagylym*. [The remains of the rock]. – Almaty: Kazakh Tili, –376..
- Sartqozhauly Kh. (2017) *Tas kitaptyn kupiasy*. [Secrets of the Stone Book]. Astana, – 383 б.
- Stebleva I.F. (1965) *Poezia turkov VI-XIII vekov*. [Poetry of the Turks VI-XIII centuries]. Moskva: Nauka, –148 c.
- Stebleva I.F. (1976) *Poetika drevneturskoj literatyri i ie transformacia v rane-klassiceskii period*. [Poetics of ancient Turkic literature and its transformation in the earlier-classical period]. Moskva: Nauka, – 214 c.
- Stebleva I.F. (1971) *Razvitie turskikh poeticeskikh form v XI veke*. [The development of Turkic poetic forms in the XI century]. Moskva: Nauka, –298.
- Syzdyqov S. (2013) *Mangilik El ideiasy: qalyptasuy, ush negizi, tarihi sabaktastyqy*. [The idea of the great country: the formation, the three bases, historical continuity]. Almaty: Foliant,. – 199 б.
- Sultanov T.I. (2001) *Zolotaya orda. Gosudarstvo Cingizidov v Evrazijskoi stepi*. [The golden horde. Chingizidov of the Eurasian Stage]. Almaty: Mektep, –176 c. (Series “Slovo Sedmoe”)

Electronic resources:

1. www.academia.edu/30414217
2. www.elarna.net/kitap_kk.phpid=3609&oku=2